

УДК 9(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966-2019-11i-94-243-251

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор, завідувач
кафедри слов'янської літератури, компаративістики та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ніжин як центр культури Північного Лівобережжя України в історії та сучасності

У статті на широкому фактичному матеріалі розкриваються основні формотворення культури у місті Ніжині в історичній послідовності з XVII до XXI ст. Основна увага приділяється характеристиці особливостей стильового різноманіття у будівництві та архітектурі XVII–XVIII ст., живописі та іконописанні, визначається місце ніжинських будівничих та майстрів-різьбярів. Особлива увага приділяється Ніжинській вищій школі, з якою пов'язані розвиток освіти, театру, літератури, науки та імена М. Гоголя, Н. Кукольника, Є. Гребінки, А. Мокрицького і багатьох інших діячів культури. В статті висвітлюється також багатогранна театральна діяльність М. Заньковецької та сучасного Ніжинського драматичного театру імені М. Коцюбинського й інших мистецьких колективів.

Ключові слова: Ніжин, центр культури, види мистецтва, Ніжинська вища школа, формотворення культури.

Одним із яскравих і багатограних пам'яток культури України є місто Ніжин. Не випадково, що два роки тому назад він увійшов у номінацію "Сім чудес України". Близько 1200 років існує цей населений пункт під назвами Нежатина нива, Нежатин – у "Повісті минулих літ" та Іпатіївському літописі 1078 р., Уненіж – за Київським літописом 1147 р. і, нарешті, Ніжен, Ніжин за іншими історичними документами.

Але як місто Ніжин формується у XVII ст. за всіма його ознаками, особливо після того, як польський король Сигізмунд III надав йому 26 березня 1625 р. магдебурзьке право і Ніжин увійшов до ліги європейських міст. Розвивається міжнародна торгівля на трьох його ярмарках, ремесла, освіта, будівництво і місто стає багатонаціональним. Поштова станція з'єднує багато напрямків проїзду у різні кінці не лише Російської імперії, а і країн Європи.

У другій половині XVII–XVIII ст. Ніжин стає визначним центром культури Гетьманської держави і найбільшим полковим містом. Нині

у навчальній та науковій літературі з краєзнавства населені пункти України поділяються на дві категорії: осередки та центри культури. Проте тут слід додати ще одне поселення – гнізда культури, це в основному дворянські садиби, а також помешкання діячів культури, яких на Чернігівщині було у XIX ст. чимало [1].

До центрів культури ми відносимо такі населені пункти, де розвиток культури проходив весь історичний час і набирав всебічного розвитку. Основними творцями культури у них є професіоналізм. Але тут слід зазначити, що в центрах, як і в осередках, творять культуру й аматори, любителі. І саме аматорське мистецтво і професійне разом створюють своєрідну картину багатого культурного розвитку [2].

Ніжин у XVIII ст. став найбільшим за населенням містом на Лівобережній Україні. У 1782 р. згідно матеріалів ревізії у ньому мешкало 11 104 особи обох статей без урахування представників шляхти, духовенства, чиновників і козаків, у Глухові у цей час було 6 668, Чернігові – 3 873. Найбільшим він був і в XIX ст.

У наших книгах "Нариси культури Ніжина" (у 5 випусках) та "Ніжин – європейське місто" ми прослідковуємо поетапний розвиток духовності і культури Ніжина протягом чотирьох століть [3]. Нині зосереджена увага на основних формотвореннях культури, які розвивалися у місті [4].

1. *Ніжин – центр монументального мистецтва.* Місто у XV–XVIII ст. мало фортечне обрамлення, яке здійснювалося за проектом французького інженера Данієля де Боскета. Переважна більшість будівель житлового, виробничого та громадського спрямування зосереджувалася у фортеці – Старому місті, а також Новому місті та околицях Ніжина. Серед будівель було понад 10 дерев'яних храмів, які поступово замінювалися на муровані і зводилися переважно у стилі бароко, яке утверджувалося у Гетьманській державі у XVII ст.

Справжнім шедевром української мурованої барокової архітектури є "найстаріший і найцінніший" Миколаївський собор у Ніжині (1655–1658 рр.), який дослідники називають "першим кам'яним дивом на Лівобережній Україні". Будівництво цього храму здійснювалося на кошти полковників Івана та Василя Золотаренків, козаків та міщан під наглядом протоієрея Максима Филімоновича. І нині цей собор вражає нас своєю красою, стрункістю і багатим обрамленням стін. Надзвичайно красиві і храми XVIII ст. Благовіщенський собор (1702–1716), збудований на кошти митрополита Стефана Яворського, церква Іоанна Богослова (1751), зведена на кошти ніжинського предводителя дворянства, грека Івана Тернавіота, Троїцька, Покровська, Спасо-Преображенська, у якій 1861 р. проводили панахиду над

тілом Тараса Шевченка, якого перевозили до Києва, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, а також грецькі храми Михайлівська у візантійському стилі та Всіхсвятська у стилі еклектики тощо.

У XIX ст. у Ніжині було 25 храмів. 17 із них залишилися до нашого часу і переважна більшість їх є діючими.

2. *Ніжин – місто живописців і різьбярів.* Паралельно із архітектурою у XVII–XVIII ст. розвивається і живопис та будівництво іконостасів. Переважна більшість храмів була прикрашена монументальним живописом. Так, з ініціативи митрополита Стефана Яворського у Благовіщенському соборі були зроблені розписи, що охоплювали 2500 кв. м. Після пожежі храму ці розписи були поновлені художниками Флором Степановським, Ціхановським та Яковом Левенцем, олійними фарбами в холодній гамі блакитно-сірих, зелених та коричнево-зелених відтінків. Це було близько 50 реалістичних композицій на біблійну тематику.

Тут був також і семирусний іконостас, яких було в Україні на той час лише два. Другий – в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Чудовий був і 5-русний іконостас у Миколаївському соборі. Ніжинські майстри відзначались умінням створювати величні іконостаси. У Миколаївському іконостасі використано рослинний орнамент, у доборі якого майстри виявили велику винахідливість і оригінальність. Різьблений позолочений іконостас був прекрасно виконаний ніжинським майстром Василем Реклінським. На жаль, цей іконостас до нашого часу не зберігся, є лише його світлини і ми можемо уявити, яким він був. Цей же майстер здійснив 5-ти русний іконостас і для Великосорочинської Спасо-Преображенської церкви (1732–1734) в українському бароко. Це диво мистецтва збереглося до наших днів і ми можемо помилуватися цим прекрасним зразком декоративного мистецтва.

У XIX ст. Ніжин збагачується чудовою картинною галереєю, яка розмістилася у Ніжинській вищій школі і була подарована у кількості 175 картин у 1845 р. почесним попечителем закладу О. Г. Кушельовим-Безбородьком. Це були полотна відомих майстрів живопису XVI–XVII ст. Більшість із них збереглася до нашого часу і демонструється в залах картинної галереї Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

З Ніжином пов'язані імена художників Капітона Павлова, Аполлона Мокрицького, Андрія Гороневича, Івана Сошенка, Юлія Я. Феддерса, Миколи Самокиша, Сергія Шишка, Сергія Рибак, Олександра Кошеля та багатьох інших, картини яких демонструються у художньому відділі краєзнавчого музею та картинній галереї університету.

3. *Ніжин – місто освіти і науки.* У XVII–XVIII ст. у місті існували переважно парафіяльні школи. Але Ніжин відзначався і тим, що тут існувала і національна грецька школа, яка діяла у грецькому братстві, яке сформувалося у місті із греків, які емігрували зі своєї батьківщини, поневоленої турками. Це були в основному купці та ремісники. У 1782 р. їх було у місті 734, а згодом – 1800 чоловік. Вони мали свій окремий магістрат, суд і національну школу, у якій викладали відомі діячі грецької культури та священнослужителі. Тут була сформована унікальна бібліотека, у якій були книги XV–XVII ст., частина із них нині знаходиться в фондах університетської бібліотеки та музеї рідкісної книги імені Г. П. Васильківського.

Прекрасну власну бібліотеку у кількості 400 книжок передав митрополит Стефан Яворський у Благовіщенський собор з метою відкриття у монастирі "школи для освічених монахів". Але смерть митрополита і помста Феофана Прокоповича завадили здійсненню цієї прекрасної мети. На жаль, значну частину книг передали до навчального закладу у Харків, а деякі примірники знаходяться в університетській бібліотеці.

У XIX ст. у Ніжині діють парафіяльні школи, повітове та Олександрівське грецьке училище, жіночі пансіони, 4 гімназії (2 чоловічі та 2 жіночі), медичне, технічне училище ім. О. Ф. Кушакевича та інші навчальні заклади.

У 1805 р. у Ніжині була заснована, а у 1820 р. – відкрита Гімназія вищих наук князя Безбородька, яка прирівнювалася до університетів. З цього часу бере початок Ніжинська вища школа, до якої входили поетапно, крім Гімназії вищих наук також Фізико-математичний ліцей (1832–1840), Юридичний ліцей (1840–1875), Історико-філологічний інститут (1875–1919), а в XX ст. – Ніжинський інститут народної освіти (1919–1933), Ніжинський педагогічний інститут (з 1938 р. – ім. М. В. Гоголя) (1933–1998), Ніжинський педагогічний університет (1998–2004), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя (з 2004 – до нашого часу) [6].

За 200 років її існування підготовлено десятки тисяч педагогічних працівників різних спеціальностей. Нині університет з 6 факультетами та десятками спеціалізацій продовжує готувати фахівців для нашої незалежної України.

Ніжинська вища школа цікава ще й тим, що в ній були сформовані історична та філологічна наукові школи, до яких входили визначні вчені дореволюційного часу: академіки М. О. Лавровський, П. В. Нікітін, М. Н. Сперанський; члени-кореспонденти Академії наук Росії Р. Ф. Брандт, А. С. Будилович, Г. А. Ільїнський, В. І. Резанов;

професори М. І. Соколов, І. І. Іванов, В. В. Качановський, К. Ф. Радченко та ін. Саме в період їх праці в Ніжині вони сформувались як талановиті вчені, що здобули наукове визнання, ступені і звання. Вони виховали і чимало своїх учнів, які продовжили досліджувати різні наукові напрямки, серед них академіки Ю. Карський, М. Державін; члени-кореспонденти Академії наук В. Резанов, М. Кириченко, М. Петровський; десятки професорів та інших науковців.

І в радянський час та в період існування незалежної України вчені Ніжинської вищої школи продовжували не тільки зберігати наукові традиції, а і поглиблювати та розширювати наукові дослідження, збагачувати їх проблематику.

Ніжинська вища школа стала кузнею формування письменників. З Гімназією вищих наук пов'язана ніжинська літературна школа. Саме тут як майбутні письменники випробовували себе в літературній творчості та перекладах Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Євген Гребінка, Микола Білевич, Василь Любич-Романович, Платон Лукашевич, а пізніше Леонід Глібов, Францішек Богушевич, Єгор Дриянський.

У ХХ та ХХІ ст. у довіднику Спілки письменників України значиться понад 100 письменників, випускників педагогічного інституту та університету. Ці традиції продовжуються і нині. І тут слід назвати викладачів, керівників літературної студії письменників – поета Миколу Сайка, прозаїка Леся Гоміна (Олександра Королевича), літературознавця Дмитра Наливайка, нині академіка, літературознавця Павла Сердюка, поета, перекладача Олександра Астаф'єва, поета, перекладача Олександра Гадзинського, поета, прозаїка, драматурга Олександра Забарного. Всі вони були і є членами Спілки письменників України, досвідчені художники слова, які зуміли передати свій досвід талановитій молоді [7].

4. *Ніжин – театральний, музичний.* Ніжинська гімназія вищих наук кн. Безбородька сприяла не лише формуванню гімназистів як майбутніх відомих літераторів, а й театральних діячів. Завдячуючи почесному попечителю Гімназії О. Г. Кушельову-Безбородьку та директору І. С. Орлаю в Гімназії з 1823 р. діяв перший в Україні театр у світському навчальному закладі з деякими перервами до 1827 р. під керівництвом Миколи Гоголя, який був і режисером, і декоратором, бутафором і актором, та Нестора Кукольника. Тут ставили п'єси російських та зарубіжних драматургів в оригіналі німецькою та французькою мовами та у перекладі. М. Гоголь разом з М. Прокоповичем розігрували сценки з українського побутового життя. У листі до матері М. Гоголь писав 26 лютого 1827 р., що на масляні чотири рази підряд

ставили п'єси, "до честі нашої, визнали одногосно, що із провінційних театрів ні один не годиться проти нашого. Правда, грали всі прекрасно. Дві французькі п'єси твор. Мольєра і Флоріана, одну німецьку твір Коцебу. Російський "Недоросток", твір Фонвізіна, "Невдалий примиритель" Я. Княжніна, "Лукавін" Писарєва і "Берегове право" твір Коцебу. Декорації були прекрасні, освітлення чудове, відвідувачів багато, і все приїжджі, і всі з відмінним смаком... Музика теж була із наших: 18 увертюр Россіні, Вебера та інших були зіграні прекрасно. Короче говорячи, я не пам'ятаю для себе ніколи такого свята, який я провів тепер" (Гоголь Н. ПСС, т. X, с. 83).

У зв'язку з тим, що в Гімназії навчалися лише хлопці, то всі жіночі ролі грали вони. Всі, хто бачив вистави, відзначали велику майстерність юних акторів [8].

Друга половина XIX ст. відзначена у Ніжині тим, що у 1876 р. діяв аматорський театр І. С. Раковича, у якому у чотирьох виставах, серед них "Наталка Полтавка" І. Котляревського, зіграла Марія Адасовська, майбутня знаменита М. Заньковецька.

Слід відмітити велику роль Марії Костянтинівни у розвитку театрального мистецтва у Ніжині в кінці XIX – поч. XX ст. Саме вона, уже відома актриса, у 1902 році придбала будинок у Ніжині й оселилася в ньому разом з мамою. І після гастролей різних труп, у яких працювала актриса, вона поверталася для відпочинку у Ніжин. Але відпочинок її був відносний, бо Марія Костянтинівна організовувала молодь і готувала театральні вистави, у яких сама грала, демонструючи зразки майстерності.

Взимку 1906 р. у Ніжин приїхав Микола Садовський. М. Заньковецька запросила його на виставу "Лісова квітка" за п'єсою Любов Яновської. М. Садовський подивився виставу і зрозумів, що саме ці актори разом з полтавськими можуть стати основою для створення першого в Україні стаціонарного театру.

Разом з М. Заньковецькою у трупу цього театру вступили ніжинці М. Мітченко (Малиш-Федорець), І. Ковалевський, Є. Островерхова (Хуторна), Ю. Скороход, Г. Москвичова (Ніжинська) та інші. І далі М. Заньковецька підтримувала аматорів Ніжина.

У 1922 р., після святкування 40-ліття сценічної діяльності і отримання першою звання народна артистка Республіки, Марія Костянтинівна оселилася у Ніжині, де організувала "Театр під орудою Марії Заньковецької", у якому грала у поставлених нею класичних вистав разом з ніжинцями" [9]. У цей час формується нова плеяда ніжинських акторів, які проявили себе і в інших театрах.

Помітними були у цей час і музиканти Ф. Проценко, Б. Вержиківський, О. Олександров, В. Ратмиров та ін.

20-ті роки для Ніжина – це розквіт театрального і музичного мистецтва. У цей час діяли український, російський і європейський театри, різні музичні колективи. Творчі сили були такі, що дали можливість М. Глебову поставити опери "Травіата", "Євгеній Онєгін", а Б. Вержиківському організувати симфонічний оркестр, у якому активно брала участь родина Вільконських, і виконувати складні твори Л. ван Бетховена, В. А. Моцарта, А. Дворжака, М. Глінки, С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка та інших композиторів [11].

Традиції М. Заньковецької продовжили актори Ніжинського драматичного театру імені М. Коцюбинського, який діє в місті з 1938 р. і до нашого часу, демонструючи свою надзвичайно цікаву майстерність. Театр пройшов школу від пересувного до академічного. Засновником його була родина Лучицьких, зокрема Борис та його сестра Анжеліна [12].

Театр на чолі з художнім керівником театру народним артистом України Борисом Лучицьким та заслуженим артистом України директором театру Володимиром Тосем зумів вистояти у складних умовах ліквідації у 50-х рр. ХХ ст. пересувних театрів, демонструючи високу акторську майстерність. Підтвердженням цього були надані групі акторів високі звання народних та заслужених.

Нині цей театр очолюють заслужений працівник культури України Юрій Муквич та художній керівник народна артистка України Алла Соколенко, які дуже багато зробили, щоб підняти авторитет театру до академічного, демонструючи майстерність на новому етапі мистецького розвитку.

Музика та співи були характерними для життя ніжинців. Про це свідчать багаточисельні як професійні, так і аматорські колективи міста. Серед них слід назвати хор "Світич" факультету культури і мистецтв Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, яким керують заслужені діячі мистецтва України, професори Людмила Шумська та Людмила Костенко. Цей колектив за участю народного артиста України, професора, диригента Миколи Шумського та деяких інших талановитих співаків і музикантів став лауреатом вітчизняних та міжнародних премій і дипломів, демонструючи свою майстерність у Франції, Греції, Польщі та багатьох інших країнах Європи.

В останні роки розвивається у Ніжині хореографічне мистецтво. Існують спеціальні школи в місті та відділення в університеті. Заслуженою популярністю користується не лише в Україні, а і в інших країнах ансамблі бального танцю "Ритм" (керівник – заслужений працівник культури України Галина Тимошенко), ансамбль "Вікторія" (керівник Вікторія Вишнева), "Забава" (керівник Олександр Пархоменко) та ін.

Таким чином, навіть ця коротка характеристика окремих формо-творень культури засвідчує, що місто Ніжин є яскравим центром культури Північного Лівобережжя України. Новий час вимагає пошуків, відкриття талантів. І ті проекти, які розроблені у місті, засвідчують, що культурні традиції попередників будуть і надалі розвиватися і піднімати авторитет Ніжина.

Література

1. Самойленко Г. В. Розвиток художньої культури на Чернігівщині у XIX – поч. XX ст. Ніжин, 2015. 458 с.
2. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне. Ніжин, 2001. 150 с.
3. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжин – європейське місто. Чернівці, 2010.
4. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г., Самойленко С. Г. Нариси культури Ніжина: в 5 випусках. Ніжин, 1995–1998.
5. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Культурне життя в Ніжині у XVII–XVIII ст. Ніжин, 2012. 218 с.
6. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
7. Самойленко Г. Літературне життя на Чернігівщині у XII–XX ст. Ніжин, 2003. 328 с.
8. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин, 2010. 200 с.
9. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край. Ніжин, 2004. 160 с.
10. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина. Ніжин, 1994.
11. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Поляки в Ніжині та їх роль у розвитку культури міста (XVII–XXI ст.). Ніжин, 2019. 210 с.
12. Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського. Ніжин, 1996. 107 с.

References

1. Samoilenko, H. V. (2015). *Rozvytok khudozhnoi kultury na Chernihivshchyni u XIX – XX* [Development of artistic culture in Chernihiv region in the XIX – beginning]. Nizhyn [in Ukrainian].
2. Samoilenko, H. V. (2001). *Kraieznavstvo kulturno-mystetske ta literaturne* [Regional studies of cultural-artistic and literary] Nizhyn [in Ukrainian].
3. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. (2010). *Nizhyn – yevropeiske misto* [Nezhin is a European city]. Chernihiv [in Ukrainian].
5. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H., Samoilenko S. H. (1995–1998). *Narysy kultury Nizhyna* [Cultural life in Nizhyn in the XVIII–XVIII centuries]. Nizhyn [in Ukrainian].
6. Samoilenko H. V., Samoilenko S. H. (2012). *Nizhinska visha shkola: storinki istoriyi*. [Nizhyn high school: history pages]. Nizhyn [in Ukrainian].

7. Samoilenko, H. (2005). *Literaturne zhittya na Chernigivshini u XII–XX st.* [Literary life in the Chernihiv region in the thirteenth and twentieth centuries]. Nizhyn [in Ukrainian].
8. Samoilenko, H. V. (2003). *Teatri I aktori Pivnlchnogo Lvoberezhzhya Ukrayini* [Theater I actor Pivnlchnogo Lvoberezhzhya Ukrayin]. Nizhyn [in Ukrainian].
9. Samoilenko, H. V. (2010). *Mariya Zankovecka i Poliskij kraj* [Mariya Zankovecka i Polskij kraj]. Nizhyn [in Ukrainian].
10. Samoilenko, H. V. (1994). *Mariia Zankovetska i teatralne zhyttia* Nizhyna [Maria Zankovetska and the theatrical life of Nizhyn] Nizhyn [in Ukrainian].
11. Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. (2019). *Poliaky v Nizhyni ta yikh rol u rozvytku kultury mista (XVII–XXI st.)* [Poles in Nizhyn and their role in the development of the city's culture XVII–XXI ct.]. Nizhyn [in Ukrainian].
12. Samoilenko, H. V. (1996). *Nizhynskiyi dramatychniy teatr im. M. Kotsiubynskoho* [Nezhin Drama Theater named after. M. Kotsyubinsky] Nizhyn [in Ukrainian].

G. V. Samoilenko

Doctor of Philology, Professor of the Department of Slavic Philology, Comparative Studies and Translation of the Nizhyn Gogol State University Nizhyn Mykola Gogol State University

Nizhyn as the cultural centre of Northern Left Bank Ukraine in history and modernity

The article draws on the broad factual material to reveal the foundations of culture formation in the town of Nizhyn from the historical perspective covering the 19th till the 21st century. The author pays special attention to characterizing the peculiarities of stylistic diversity in building and architecture of the 17th-18th centuries, in painting in general and icon painting in particular, determines the place of Nizhyn builders and carvers. The paper also focuses on Nizhyn Higher School connected with the development of education, theatre, literature, science and the names of N. Gogol, N. Kukolnik, Ye. Hrebinka, A. Mokrytsky and many other figures of culture as well as highlights M. Zankovetska's multilateral theatrical activity and the contemporary M. Kotsubinsky theatre with many other artistic groups.

Key words: Nizhyn, cultural centre, types of art, Nizhyn Higher School, culture formation.